

ДОКТРИНАЛЬНЕ ТА НОРМАТИВНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «УМИСНЕ ТЯЖКЕ ТІЛЕСНЕ УШКОДЖЕННЯ»

DOCTRINAL AND NORMATIVE DEFINITION OF “INTENTIONAL GRIEVOUS BODILY HARM”

Сидоренко Є.В., к.ю.н.,
завідувачка кафедри правознавства

Чернігівський інститут імені Героїв Крут

ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

Відповідно до Конституції України, основною цінністю в державі є життя та здоров'я людини. Виконання такої норми покладено на Кримінальний кодекс України, який передбачає кримінальну відповідальність за посягання на такі цінності. Так, Кримінальний кодекс України встановлює покарання за злочини проти життя та здоров'я. Одним із таких злочинів (такої категорії, як злочини проти життя та здоров'я особи) є нанесення тяжких тілесних ушкоджень. Так, у разі заподіяння шкоди здоров'ю об'єктом такого злочину завжди виступає здоров'я особи. Відповідно до чинного кримінального законодавства України, кримінальна відповідальність за вчинення шкоди власному здоров'ю настає тільки в конкретних випадках. Нанесення тілесних ушкоджень людині може бути як окремим кримінальним правопорушенням, так і способом вчинення іншого злочину, наприклад, тілесним ушкодженням під час вчинення розбою (частина 4 статті 187 Кримінального кодексу України) або нанесенням тілесного ушкодження судді у зв'язку зі здійсненням ним свої професійних обов'язків (стаття 377 Кримінального кодексу України) й іншим. Насильницькі дії будь-якого характеру (наприклад, виривання волосся), які призводять до фізичного болю, але не є тілесним ушкодженням, вважаються злочинними діями, за які, відповідно до чинного кримінального законодавства України, передбачена кримінальна відповідальність (стаття 126 Кримінального кодексу України). Так, у доктрині кримінального права вважається, що небезпечними для життя ушкодженням є ушкодження такого характеру, які можуть загрожувати життю та здоров'ю потерпілого. Наслідком нанесення небезпечних ушкоджень є смерть. Також необхідно зауважити, що ушкодження є тяжким незалежно від наслідків, які настали через його нанесення. Вітчизняне законодавство передбачає, що тілесне ушкодження трактується як посягання на життя та здоров'я іншої особи, тобто в разі, якщо особа сама нанесла собі тілесне ушкодження з будь-яких підстав, то така особа кримінальної відповідальності не несе. Проте із цього основного принципу є винятки: в разі, якщо такою особою (яка сама нанесла собі тілесне ушкодження) є військовослужбовець, який такими діями має намір ухилитися від військової служби, це карається статтею 409 Кримінального кодексу України.

Ключові слова: тілесне ушкодження, тяжке тілесне ушкодження, кримінальна відповідальність, умисел, кваліфікація злочину, злочин проти життя та здоров'я особи.

According to the Constitution of Ukraine, the main value in the state is human life and health. Enforcement of such a rule is entrusted to the Criminal Code of Ukraine, which provides for criminal liability for encroachment on such values. Thus, the Criminal Code of Ukraine establishes penalties for crimes against life and health. One of such crimes (such as crimes against life and health) is the infliction of grievous bodily harm. Thus, when causing harm to health, the object of such a crime is always the health of the person. According to the current criminal legislation of Ukraine, criminal liability for harm to one's own health arises only in specific cases. Inflicting bodily harm on a person may be a separate criminal offense, as well as a way of committing another crime, such as bodily harm in robbery (Part 4 of Article 187 of the Criminal Code [1] of Ukraine), or inflicting bodily harm on a judge in connection with performance of their professional duties (Article 377 of the Criminal Code [1] of Ukraine), etc. Violent acts of any nature (eg, hair pulling), which lead to physical pain, but are not bodily harm are considered criminal acts, according to which in accordance with the current criminal legislation of Ukraine provides for criminal liability (Article 126 of the Criminal Code of Ukraine [1]). Thus, in the doctrine of criminal law it is considered that life-threatening injuries are injuries of such nature that can threaten the life and health of the victim. Dangerous injuries result in death. It should also be noted that the damage is severe regardless of the consequences of its application. Domestic law stipulates that bodily injury is interpreted as an encroachment on the life and health of another person, ie if a person has inflicted bodily injury on himself for any reason, such person is not criminally liable. However, there are exceptions to this basic principle: if such a person (who has inflicted bodily injury on himself) is a serviceman who intends to evade military service by such actions, Article 409 of the Criminal Code of Ukraine [1].

Key words: bodily injury, grievous bodily harm, criminal liability, intent, qualification of a crime, crime against life and health of a person.

Кримінальний кодекс України чітко встановлює визначення умисного тяжкого тілесного ушкодження, під яким розуміється умисне тілесне ушкодження, небезпечне для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менше як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знічення обличчя – ч. 1 ст. 121 Кримінального кодексу (далі – КК) України [1].

Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень із медичного боку тілесні ушкодження розглядають як порушення анатомічної цілості тканин, органів та їх функцій, що виникає як наслідок дії одного чи кількох зовнішніх небезпечних факторів – фізичних, хімічних, біологічних, психічних [2].

Так, КК України виділяє такі ступені тілесних ушкоджень: тяжке, середньої тяжкості й легке [1].

Як уже було зазначено, до ознак тяжкого тілесного ушкодження належить:

а) небезпека для життя;

б) втрата будь-якого органу або втрата органом його функцій;

в) душевна хвороба;

г) розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш ніж на одну третину;

д) переривання вагітності;

е) невиправне знічення обличчя [2].

Так, відповідно до законодавства, тяжкими тілесними ушкодженнями вважаються такі ушкодження, які є небезпечними в момент нанесення [1]. Тілесне ушкодження є тяжким тоді, коли воно потягло за собою інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш ніж на одну третину. Під таким розладом розуміють ушкодження, яке не підпадає під інші ознаки тяжкого тілесного ушкодження, але характеризується стійкою втратою працездатності не менш ніж на одну третину [3, с. 116].

Так, в доктрині кримінального права вважається, що небезпечними для життя ушкодження є ушкодження такого характеру, які можуть загрожувати життю та здоров'ю потерпілого. Наслідком нанесення

небезпечних ушкоджень є смерть. Також необхідно зауважити, що ушкодження є тяжким незалежно від наслідків, які настали через його нанесення [4, с. 140].

До тяжких тілесних ушкоджень також належить таке ушкодження, яке призвело до втрати органа, частини органа або до втрати його функції. Тілесне ушкодження є тяжким і в разі виникнення внаслідок ушкодження інших розладів здоров'я, що призвело до стійкої втрати працездатності. Іншими розладами здоров'я вважаються такі ушкодження, що не характеризуються ознаками, переліченими в ст. 121 КК України [1]. В такому випадку особливе значення має стійкість втрати працездатності (не менше 1/3), яка передбачена законодавством тільки в разі інших розладів здоров'я.

Умисним тілесне ушкодження вважається в тому випадку, коли в діях особи, яка вчиняє злочинні дії, є умисел до таких злочинних дій і наслідків.

Згідно з Основним законом України (Конституцією України), кримінальна відповідальність настає лише для тієї особи, вину якої було доведено відповідно до порядку, встановленому законом – ст. 62 Конституції України [5]. Зазначене положення закріплено й в КК України [1]. Так, ст. 2 КК України викладає, що особа є невинуватою у вчиненні злочину й не може бути притягнута до відбування кримінального покарання до визнання її вини в судовому порядку [1]. Закріплення зазначеного положення гарантує виконання законодавчих приписів правоохоронними органами й суду. Стаття 23 КК України [1] розкриває поняття вини, а ст. ст. 24, 25 КК України встановлюють поняття та види умислу й необережності. Так, Особлива частина КК України містить ознаки суб'єктивної сторони, що свідчить про те, що, відповідно до чинного законодавства, неможливо притягнути особу, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, до кримінальної відповідальності без урахування її вини [6, с. 49].

Поняття вини встановлено доктриною кримінального права, а також кримінальним законодавством. Так, відповідно до ст. 23 КК України, виною є психічне ставлення особи до вчиненої дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності [1]. Так, обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину завжди є вина. Зміст вини пов'язаний з об'єктивною ознакою складу злочину, а саме характеризує об'єкт, предмет та об'єктивну сторону складу злочину. В доктрині кримінального права висловлена думка, що не можна виділити абстрактну вину. Вина завжди існує разом (поряд) із суспільно-небезпечним діянням, що й відбиває предметний зміст такої вини [6, с. 49].

Найголовнішим елементом вини вважається його зміст, який, проте, не може повною мірою схарактеризувати його значення. Для аналізу змісту вини необхідно брати до уваги інші його складові елементи, серед яких основним є саме його соціальна сутність. Вина, як відомо, вважається категорією соціальною [6, с. 49]. Зазначена характеристика проявляється шляхом демонстрації зверхнього (зневажливого) ставлення особи, яка порушує суспільний спокій через протиправні діяння до таких соціальних благ, захист яких гарантується кримінальним законодавством України. Зазначена властивість вини (зневажливе ставлення до благ, які захищаються законом), звісно, негативна й перебуває під засудженням права.

Так, говорячи про характеристику вини, ми обов'язково маємо згадати про її форму й ступінь. Форма вини визначається як сукупність волі й свідомого ставлення особи до вчинення небезпечного діяння. Така сукупність і виражає психічне ставлення до діяння та до наслідків, які неминує настати після вчинення таких дій [6, с. 49].

Так, відповідно до КК України, існують такі форми вини: умисел і необережність [1]. Зазначені поняття окреслюють ставлення особи, яка вчиняє небезпечне діяння, до характеру такого діяння та наслідків, що

настають у результаті здійснення зазначених дій. Умисел і необережність поділяються на види. Умисел може бути прямим і непрямим, а необережність може виражатися у формі злочинної самовпевненості (самонадіяності) й злочинної недбалості. За межами зазначених видів вина не існує.

Одним з елементів вини є ступінь вини, яка є оцінним поняттям. Ступінь вини визначає, на скільки особа, яка вчинила суспільно-небезпечне діяння, небезпечна, а також виступає критерієм оцінки тяжкості вчиненого діяння. Так, ступінь вини відіграє центральну роль у разі встановлення кримінальної відповідальності, а саме під час визначення покарання. За допомогою ступеня вини визначається, чи з прямим чи не з прямим умислом було вчинено діяння, чи були дії особи обдумані (сплановані) чи раптові, а також чи були такі дії вчинені через необережність [6, с. 49].

Отже, вина виступає у формі соціального показника, а саме як категорія, яка встановлює ступінь тяжкості суспільно-небезпечного діяння. Об'єктивними умовами в такому разі є воля та свідоме ставлення особи, яка вчиняє злочинне діяння, до такого діяння та до наслідків, що настануть у результаті вчинення зазначеного діяння. Такі умови вказують на небажану поведінку особи, яка вчиняє суспільно-небезпечні діяння. Зазначені умови (свідомість і воля) визначають характери поведінки особи в кожному конкретному випадку.

На думку М.І. Бажанова та Ю.В. Бауліна, «тілесне ушкодження — це протиправне заподіяння шкоди здоров'ю іншої людини, що виражається в порушенні анатомічної цілості або фізичної функції органів і тканин тіла людини» [6, с. 16]. Такої ж думки й В.І. Борисов і В.Н. Куц: «телесное повреждение – это противоправное, умышленное или неосторожное причинение вреда здоровью другого человека, выразившееся в нарушении анатомической целостности или физиологической функции органов и тканей человеческого тела» [7, с. 16–17].

Проте Ю.І. Скуратов і В.М. Лебедев вважають, що «далеко не будь-яку шкоду здоров'ю, навіть якщо така шкода виникла внаслідок дії факторів зовнішнього впливу, можна називати тілесними ушкодженнями» [8, с. 95].

Як стверджує Н.Ф. Кузнецова й І.М. Тяжкова, в теорії кримінального права існує думка, стосовно якої рівень шкоди здоров'ю встановлюється відповідно до положень медицини. Так, шкода здоров'ю – це ушкодження самого тіла або анатомічної цілості окремих органів або тканин, а також зміна фізіологічної функції, або захворювання, що спричинилися від механічних, фізичних, хімічних, біологічних, психічних факторів [7, с. 96].

Мета умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження впливає на кваліфікацію цього діяння лише в одному випадку – коли нею є залякування потерпілого або інших осіб (ч. 2 ст. 121 КК України [1]). Кваліфікованими видами умисного тяжкого тілесного ушкодження (ч. 2 ст. 121 КК України [1]) є вчинення його:

- 1) способом, що має характер особливого мучення – відбувається тоді, коли його заподіяння здійснювалося в певний спосіб: супроводжувалось особливим фізичним чи моральним стражданням або особливим (нестерпним) болем для потерпілого;
- 2) групою осіб;
- 3) з метою залякування потерпілого або інших осіб – відбувається тоді, коли такі ушкодження заподіюються для викликання в них почуття страху перед винним чи іншими особами;
- 4) на замовлення;
- 5) зі спричиненням смерті потерпілого – відбувається тоді, коли в результаті описаного в ч. 1 ст. 121 КК України [1] діяння настає смерть потерпілого.

Поняття «умисне тяжке тілесне ушкодження» має схожі характерні ознаки, які висуває як доктрина кримінального права, так і кримінальне законодавство.

Так, термін «умисне тяжке тілесне ушкодження» трактується як умисне, тяжке ушкодження здоров'я особи через пошкодження анатомічної його цілісності, а також пошкодження окремих його органів і тканин тіла людини. Таке визначення міститься і в доктрині, і в законодавстві кримінального права.

Так, у разі заподіяння шкоди здоров'ю об'єктом такого злочину завжди виступає здоров'я особи. Відповідно до чинного кримінального законодавства України, кримінальна відповідальність за вчинення шкоди власному здоров'ю настає тільки в конкретних випадках. Як правило, це пов'язано із зазіханням на такі відносини, які пов'язані не лише зі здоров'ям іншої особи (ч. ч. 1 і 2 ст. 409 КК України [1]). Потерпілим у такому злочині завжди є особа – громадянин України, особа без громадянства, іноземець. Об'єктивною стороною є: суспільно-небезпечне діяння (дія чи бездіяльність); наслідки від такого суспільно-небезпечного діяння у вигляді тяжкого тілесного ушкодження; причинний зв'язок між суспільно-небезпечними діяннями й неминучим наслідком у формі тяжкого тілесного ушкодження і як результат – ушкодження здоров'я. Суб'єктом злочину завжди є осудна особа, якій на момент заподіяння суспільно-небезпечного діяння (нанесення умисного тяжкого тілесного ушкодження) виповнилося 14 років. Суб'єктивна сторона складу злочину – прямий чи непрямий умисел.

Тяжке тілесне ушкодження визнається вчиненим за обтяжувальних обставин (ч. 2 ст. 121 КК [1]), якщо воно:

- 1) вчинене способом, що має характер особливого мучення або мордування;
- 2) було вчинене групою осіб;
- 3) було вчинене на замовлення;
- 4) було вчинене з метою залякування потерпілого;
- 5) спричинило смерть потерпілого.

Тяжке тілесне ушкодження визнається кваліфікованим (ч. 2 ст. 121 КК [1]), якщо воно було вчинене способом мучення, мордування чи тортур. Слід мати на увазі, що тяжкі тілесні ушкодження самі по собі завдають потерпілому мук і страждань. Необхідно наголосити, що тяжке тілесне ушкодження встановлюється як таке в разі, коли винний діє таким чином, щоб завдати якомога більших страждань і мук потерпілому [9, с. 87].

Так, мученням можуть вважатися такі дії: позбавлення їжі чи води, тримання в холодному чи, навпаки, в дуже теплом приміщенні, що негативно впливає на потерпілого й завдає йому фізичного страждання. Також такими діями може бути тримання в холодній воді протягом тривалого часу тощо. Тобто мученням визнається такі обставини, які заподіюють наймовірні фізичні страждання для потерпілого.

Відповідно до Правил [2], мордуванням вважаються дії, для яких характерний багаторазовий чи тривалий фізичний біль, наприклад, заподіяння ударів тупим предметом тощо.

Верховний Суд України у справі М. ухвалив, що мучення та мордування – це такі дії, спеціальною метою яких було заподіяти тяжкі тілесні ушкодження, поєднані з особливо сильним болем чи тяжкими фізичними й моральними стражданнями потерпілого [10, с. 101].

Тяжке тілесне ушкодження має оцінюватися як таке (ч. 2 ст. 121 КК [1]), якщо мучення чи мордування заподілось у момент нанесення тілесного ушкодження, а також і в тому разі, коли щодо потерпілого вчинялися побої систематичного характеру. Зазначений характер таких дій підтверджується тривалістю, а також частим вчиненням таких дій. Проте ми наголошуємо, що кількість ударів не впливає на встановлення факту про наявність мучення та мордування. Необхідно довести, що винний вчиняв саме таким чином, щоб своїми діями завдати максимальних страждань потерпілому. Таке питання вирішується в судовому порядку.

Тяжке тілесне ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК [1]), має особливий об'єкт

посягання. Так, одночасно під час заподіяння такого злочину винний заподіює шкоду здоров'ю, а також смерть потерпілому. Проте суб'єктивна сторона характеризується різним психічним ставленням винного до наслідків такого злочинного діяння. Так, у момент нанесення тілесного ушкодження винний усвідомлював свої дії та бажав настання такого негативного наслідку, як тяжке тілесне ушкодження. Але не хотів такого наслідку, як смерть потерпілого. Так за ч. 2 ст. 121 КК [1] були кваліфіковані дії Д., який, побачивши на другому поверсі міської лазні неповнолітнього Ф., що підглядав у жіноче відділення, схопив його за голову й із великою силою повернув її, заподіявши водночас ушкодження шийного відділу хребта й спинного мозку (що належать до тяжких тілесних ушкоджень), від яких настала смерть потерпілого. Вказані дії Д. вчинив щодо 10-річного хлопця. Таким чином, вчиняючи свої дії, Д. усвідомлював наслідки таких дій і бажав їх настання, але смерті потерпілому не бажав, хоча повинен був передбачити настання таких наслідків, які призвели до смерті потерпілого [10, с. 101].

Злочин може кваліфікуватися за ч. 2 ст. 121 КК України [1] в разі, якщо винний бажав настання такого негативного наслідку й передбачав його настання. Проте в разі, якщо смерть потерпілого настала через необережне нанесення тяжкого тілесного ушкодження, то такі дії не можуть підпадати під дію ч. 2 ст. 121 КК України [1].

Так, безпідставно за ч. 2 ст. 121 КК [1] були кваліфіковані дії Т., який кулаком вдарив П. в обличчя, від чого П. упав і вдарився головою об бруківку. Внаслідок таких дій потерпілий помер. В суді було доведено, що потерпілий помер внаслідок удару головою об бруківку. А П. не бажав нанести тяжкі тілесні ушкодження Т, тому винний поніс покарання відповідно до ст. 119 КК України [1] як за вбивство, вчинене через необережність [10, с. 101].

Склад злочину, передбачений ч. 2 ст. 121 КК [1], становить особливий, окремий вид необережного заподіяння смерті. Оскільки за самою суттю, природою речей єдиним способом заподіяти смерть є лише вчинення тілесних ушкоджень. Іншого способу заподіяти смерть немає.

Всі види тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого, поділяють на такі групи:

– тяжкі тілесні ушкодження, що спричинили смерть потерпілого, й винна в смерті потерпілого особа усвідомлювала й бажала настання такого наслідку (смерті), утворюють умисне вбивство;

– тяжкі тілесні ушкодження, що спричинили смерть потерпілого, коли винний не бажав настання такого негативного наслідку, як смерть, утворюють вбивство, вчинене через необережність. У разі, коли винна особа наносить тяжкі тілесні ушкодження, які призводять до смерті потерпілого, в стані сильного душевного хвилювання, то такі дії підпадають під дію ст. 123 КК України [1]. Відповідно до ч. 1 ст. 121 КК України [1], законодавець передбачив кримінальну відповідальність і за дії, щодо яких винна особа, яка заподіяла тяжкі тілесні ушкодження потерпілому, залишила його без допомоги, внаслідок чого така особа померла. В такому випадку ч. 2 ст. 135 КК України [1] не застосовується, тому що залишення потерпілого без допомоги є продовженням злочину проти особи. Тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, також кваліфікується як таке в разі, коли такий злочин був вчинений групою осіб, а також для залякування потерпілого.

Умисне тяжке тілесне ушкодження за багатьма ознаками подібне до замаху на вбивство. Відмінність між цими злочинами полягає в їхніх суб'єктивних ознаках: у спрямованості умислу й в змісті його інтелектуального моменту. Складність у розмежуванні замаху на вбивство й тілесного ушкодження відбувається лише в тих випадках, коли тілесні ушкодження були вчинені з прямим умислом, оскільки замах на вбивство з побічним умислом неможливий [11, с. 65].

Щоб з'ясувати зміст умислу винного, враховують усі обставини злочину, засоби й знаряддя, кількість, характер і місця поранень, спрямованість ударів у життєво важливі органи людини, причини припинення злочинних дій, а також попередню поведінку винного й потерпілого, їхні взаємовідносини тощо.

Проте ми звертаємо увагу на те, що навіть у разі, коли смерть настала не одразу після нанесення тяжких тілесних ушкоджень (або через деякий незначний чи тривалий час), то така обставина не свідчить про необережне заподіяння смерті. Тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, відрізняється від замаху на вбивство тим, що під час заподіяння замаху на вбивство винний бажає настання смерті потерпілому, а під час нанесення тілесних ушкоджень винний хибно розраховує на відвернення такого наслідку, як смерть.

Висновки:

1. Кримінальний кодекс України [1] передбачає три види тілесних ушкоджень:

- 1) легкі;
- 2) середньої тяжкості;
- 3) тяжкі.

Ступінь тяжкості тілесного ушкодження встановлюється експертом, який здійснює експертизу, яка призначається відповідно до норм чинного законодавства України. Таким чином, для встановлення такого факту (ступінь тяжкості тілесного ушкодження) під час розгляду кримінальної справи проводиться судово-медична експертиза,

яка й відповідає на питання, якого ступеню тяжкості було нанесено тілесне ушкодження потерпілому. Порядок встановлення ступеня тяжкості тілесного ушкодження встановлюється відповідно до «Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень» від 17 січня 1995 р. № 6 [2].

2. Якщо тривалість розладу здоров'я триває 21 день, то таке тілесне ушкодження відносять до тілесних ушкоджень із середнім ступенем тяжкості [2]. Треба звернути увагу на те, що під час здійснення судово-медичної експертизи експерт має враховувати об'єктивні медичні дані. Так, у листу непрацездатності має бути обов'язково зазначена умова про характер ушкодження, що дасть можливість повною мірою оцінити тяжкість такого тілесного ушкодження, яке призвело до тимчасової втрати працездатності. Оскільки лист непрацездатності може бути закритий раніше, ніж це необхідно по стану здоров'я, або, навпаки, пізніше, що не відповідає реальному стану здоров'я потерпілого.

3. Ушкодження вважаються небезпечними для життя людини, якщо на момент нанесення загрожують життю людини, а також можуть закінчитися смертю потерпілого. Водночас наслідки, які можуть настати після такого ушкодження, не впливають на факт визнання його тяжким. Тобто, якщо, наприклад, потерпілий дуже швидко видужав після тілесного ушкодження через кваліфіковану допомогу медиків, а також через особливості свого організму, то це не означає, що в момент нанесення тілесного ушкодження воно не вважалося тяжким.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст.131.
2. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень : Правила від 17 січня 1995 р. № 6 / МОЗ України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95?lang=ru> (дата звернення: 26.08.2020).
3. Плужник О.І. Кримінальне право України. Особлива частина. (Конспект лекцій) : навчальний посібник. Одеса : ОДУВС, 2013. 336 с.
4. Кримінальне право України: Особлива частина / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків : Право, 2010. 576 с.
5. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Бажанов М.І., Баулін Ю.В. Кримінальне право України: Особлива частина. Харків : 2006. 197 с.
7. Преступления против жизни и здоровья / В.И. Борисов, В.Н. Куц. Харьков : Консум, 1995. 104 с.
8. Курс уголовного права. Том 3. Особенная часть / Н.Ф. Кузнецова, И.М. Тяжкова. Москва : Зерцало, 2002. 312 с.
9. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 704 с.
10. Ухвала судової колегії Верховного Суду України від 26 грудня 1989 р. в справі Д. С. 101.
11. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ, 2004. 304 с.